


Anna Marcinkiewicz-Kaczmarczyk

OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA ARCHIWALIÓW DOTYCZĄCYCH POLSKIEGO PAŃSTWA PODZIEMNEGO PRZECHOWYWANYCH W IPN

 **D**uża część akt Polskiego Państwa Podziemnego była wcześniej gromadzona i przechowywana w archiwach organów bezpieczeństwa państwa. Większość z nich, zgodnie z ustawą z dnia 18 grudnia 1998 r., została przekazana do Instytutu Pamięci Narodowej w okresie od 1 grudnia 2000 r. do 15 stycznia 2001 r. Były jednak i takie materiały, które trafiły do IPN za pośrednictwem osób prywatnych. Do tego rodzaju archiwaliów należą akta wytworzone w Komendzie Głównej AK, które odkopano w trakcie prac ogrodowych prowadzonych na terenie prywatnej posesji na Żoliborzu w latach osiemdziesiątych XX w. Właścicielka tej posesji, Irmina Małgorzata Sobczuk, przekazała je do Biura Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów IPN w Warszawie.

Ogółem w Instytucie znajduje się prawdopodobnie ok. 100 000 j.a. związanych z Polskim Państwem Podziemnym. Trudno jednak określić dokładną liczbę tej dokumentacji, gdyż znaczną jej część włączono do akt spraw operacyjnych prowadzonych przez organy bezpieczeństwa publicznego i nie została ona uwzględniona w opisach teczek.

Liczba wszystkich j.a. przechowywanych w BUiAD IPN w Warszawie wynosi ok. 1778. Zostały one zinwentaryzowane na spisach: 1558, 0423, 1804, 1836, 1785, 2325, 2344, 2335, 0397, 00199, 00220, 00231, 01435, 01439, 0149, 01539, 0172, 0173, 0174, 0175, 0176, 0177, 0179, 0180, 0181, 0182, 0183, 0184, 0185, 0186, 0187, 0188, 0189, 0192, 0207, 0227, 0236, 0255, 0297, 0298, 0330, 0333, 0398, 0644, 380 i 398. W oddziałach terenowych IPN ilość materiałów dotyczących PPP wynosi ok. 4105 j.a., a w tym: Białystok – ok. 1052 j.a.; Radom – ok. 81 j.a.; Poznań – ok. 114 j.a.; Olsztyn – ok. 54 j.a.; Gdańsk – ok. 646 j.a.; Kielce – ok. 600 j.a.; Kraków – ok. 269 j.a.; Katowice – ok. 120 j.a.; Rzeszów – ok. 133 j.a.; Bydgoszcz – ok. 307 j.a.; Wrocław – ok. 298 j.a.; Szczecin – ok. 431 j.a.

Archiwalia przechowywane w poszczególnych oddziałach zostały uwzględnione m.in. w następujących spisach: Białystok – IPN Bi 033; Radom – IPN Ra: 006, 108, 29, 05, 08; Poznań – IPN Po: 003, 030, 08, 05, 06, 08, 078, 0186, 0567; Olsztyn – IPN Oi 8;

Gdańsk – IPN Gd: 0027, 2046, 087; Kielce – IPN Ki: 013, 014, 015, 018, 022, 30, 38, 53, 54; Kraków – IPN Kr: 08, 044, 075, 1, 109, 110, 111, 119, 120, 127, 139, 158, 169, 239, 304, 307, 404, 439; Katowice – IPN Ka: 02, 03, 04, 011, 063, 230, 279, 032, 057, 094; Rzeszów – IPN Rz: 051, 053, 055, 105, 133; Bydgoszcz – IPN By: 09, 010, 011, 069, 070, 084; Lublin – IPN Lu: 06, 08, 09, 012, 020, 034, 038, 0230, 0311, 0334; Łódź – IPN Łd: 0057, 014, 030, 047, 055, 067, 0235, 0421, 1; Wrocław – IPN Wr: 221, 231, 361, 362, 363, 453, 458, 470, 490, 499 i Szczecin – IPN Sz: 009, 008, 00103, 00123, 00124, 0101, 66, 187, 361, 62, 345, 259.

Zakres chronologiczny powyższej dokumentacji jest zróżnicowany, gdyż część akt została wytworzona w KG ZWZ-AK, a część przez organy bezpieczeństwa państwa. Pierwsze z wymienionych powstawały w okresie okupacji, a więc w latach 1939–1945. Spośród nich dużą ilość wytworzono od 1941 r. do 1943 r., a także w trakcie powstania warszawskiego. Archiwalia wytworzone przez organy bezpieczeństwa państwa, z powodów oczywistych, powstały w późniejszym okresie. Najwięcej teczek spraw operacyjnych zakładano jeszcze w latach czterdziestych i prowadzono do końca sześćdziesiątych. Zdarzają się jednak i takie, które powstały dopiero na początku lat pięćdziesiątych, a zakończono je w latach 1971–1973.

Stan zachowania dokumentacji Polskiego Państwa Podziemnego jest zróżnicowany. Akta wytworzone w KG ZWZ-AK często w wyniku niewłaściwego przechowywania uległy poważnym zniszczeniom. Należą do nich wspomniane już dokumenty odnalezione na Żoliborzu, które przez ponad 30 lat były umieszczone w szklanych słojach zakopanych w ziemi. Z powodu złego stanu zachowania ponad 200 kart należało poddać zabiegom konserwatorskim.

Uszkodzeniom uległy także materiały PPP pochodzące z innych źródeł. Zdarza się, że karty są zaplamione lub przedarte, a w wielu z nich brakuje znacznych fragmentów tekstu. Innym problemem jest fakt, że liczne rozkazy, meldunki czy notatki zostały napisane odręcznie, stąd są one mało czytelne. Z tego względu część z tych materiałów, pomimo iż wiele z nich zostało zeskanowanych, nie nadaje się do wykorzystania.

Charakter dokumentacji Polskiego Państwa Podziemnego z lat 1939–1945

Dokumenty dotyczące PPP przechowywane w IPN, jak już wspomniano, zostały wytworzone zarówno w KG ZWZ-AK, jak i organach bezpieczeństwa. Z tego względu ich charakter jest bardzo różnorodny. Do pierwszej z wymienionych kategorii należą materiały z okresu wojennego, a więc: rozkazy, instrukcje, zarządzenia Komendy Głównej oraz jej organów terenowych, a także wytworzone tam raporty sytuacyjne, meldunki, materiały szkoleniowe, propagandowe, tajne czasopisma, wspomnienia i materiały finansowe.

Najwięcej tego rodzaju archiwaliów można znaleźć w Biurze Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów. Większość z nich została zinwentaryzowana na spisie 1558, który zawiera aż 727 pozycji. Są wśród nich zarówno rozkazy i instrukcje komendanta głównego, jak i akta wytworzone w poszczególnych komórkach organizacyjnych KG ZWZ-AK. Spośród tych materiałów na szczególną uwagę zasługują dokumenty wytworzone w Oddziale II Komendy Głównej (informacyjno-wywiadowczym). W aktach oznaczonych sygnaturami: IPN BU 1558/20/CD, IPN BU 1558/56/CD, IPN BU 1558/25/CD, IPN BU 1558/28/CD, IPN BU 1558/32/CD, IPN BU 1558/33/CD, IPN BU 1558/35/CD,

IPN BU 1558/38/CD, IPN BU 1558/39/CD, IPN BU 1558/40/CD, IPN BU 1558/44/CD, IPN BU 1558/45/CD, IPN BU 1558/48/CD, IPN BU 1558/52/CD, IPN BU 1558/62/CD można m.in. znaleźć: zadania oraz schemat organizacyjny wywiadu i kontrwywiadu AK, obsadę personalną tych komórek z lat 1943–1944, dane dotyczące działalności Oddziału Informacyjno-Wywiadowczego w okresie okupacji, raporty i meldunki na temat aktualnej sytuacji politycznej w kraju oraz położenia materialnego polskiej ludności cywilnej, raporty specjalne ukazujące działalność PPR i listy jej działaczy, wytyczne dla Okręgu Warszawskiego z 1944 r. na wypadek okupacji radzieckiej, a także wykazy z personaliami konfidentów i podejrzanych o współpracę z gestapo oraz agentów niemieckich. Spośród wyżej wymienionych materiałów szczególnie interesująca jest instrukcja dotycząca wywiadu AK (IPN BU 1558/35/CD), w której zamieszczono schematy organizacyjne, wytyczne dla poszczególnych komórek wywiadowczych, definicję ważniejszych pojęć i charakterystykę poszczególnych zadań. Inne ciekawe dokumenty można znaleźć w j.a. o sygnaturach: IPN BU 1558/32/CD, IPN BU 1558/25/CD, IPN BU 1558/33/CD, IPN BU 1558/38/CD, IPN BU 1558/39/CD oraz IPN BU 1558/40/CD. W pierwszej z wymienionych znajdują się materiały wywiadowcze, które powstały w czasie powstania warszawskiego. Należą do nich m.in. wytyczne dla wywiadu w Warszawie z 1944 r., gdzie uwzględniono podział terenu, organizację kierownictwa, dyspozycje w razie okupacji radzieckiej oraz zadania wywiadowcze, a także raporty z okresu powstania. Bardzo obszerny raport dotyczy działalności Korpusu Bezpieczeństwa na terenie Okręgu Warszawskiego. Uwzględniono w nim również kontakty jego członków z AK, poglądy i postawę moralno-polityczną oficerów Sztabu Głównego KB oraz ich rzeczywisty stosunek do AK. W wielu przypadkach – jak zauważono – „sami oni wysuwają różne obiekcje co do przyszłego losu Korpusu Bezpieczeństwa, trapią ich np. takie ewentualności jak możliwość powierzenia oddziałom KB zadania likwidowania obecnych władz administracyjnych, bezpieczeństwa, a nawet oddziałów AK. Wszyscy są zgodni co do tego, że takie zadania byłyby sprzeczne z ich zasadniczymi poglądami patriotyczno-obywatelskimi”¹. Oprócz tego na płycie można również znaleźć raport charakteryzujący oficjalny stosunek przedstawicieli Korpusu Bezpieczeństwa i Polskiej Armii Ludowej do Armii Krajowej, politykę ZSRR wobec AK, działalność agentów komunistycznych na ziemiach polskich, a także meldunki dotyczące nastrojów w oddziałach powstańczych.

W drugiej z wymienionych jednostek, oznaczonej sygnaturą IPN BU 1558/25/CD, znajdują się dokumenty związane z organizacją i funkcjonowaniem Referatu „K”, który zbierał informacje dotyczące KRN, PKWN, ZPP, KPP i innych tego rodzaju organizacji, uwzględniając prowadzoną przez nich politykę, a także podległe im formacje militarne oraz panujące w nich nastroje. Inny charakter mają natomiast materiały o sygnaturach: IPN BU 1558/33/CD, IPN BU 1558/38/CD, IPN BU 1558/39/CD oraz IPN BU 1558/40/CD, które zostały wytworzone w Wydziale Legalizacji i Techniki Oddziału II KG AK. Należą do nich m.in. sfałszowane legitymacje wystawiane dla członków PPP czy deseczki z pozytywami niemieckich i polskich pieczęci urzędowych.

Ważnym uzupełnieniem informacji zbieranych przez oddział wywiadowczy, ale dotyczących pojedynczych osób, była kartoteka AK – potocznie nazywana „kartoteką kontrwywiadu AK”, która również została przekazana do IPN. Część wchodzących w jej skład

¹ AIPN, 1558/32, Raport dotyczący Korpusu Bezpieczeństwa, 27 VIII 1944 r., k. 10.

kart zostało przekazanych przez ABW w 2002 r. spisem 01290, a część przewieziono z Centralnego Archiwum MSWiA.

Karty zachowane w kartotece zostały sporządzone w latach 1940–1943. Obok kart oryginalnych w kartotece znajdują się ich odpisy sporządzone w 1950 r. w MBP. Układ informacji na poszczególnych kartach był następujący: data meldunku, pseudonim rozpracowywanego daną osobę lub przekazującej informację, treść meldunku. Informacje dotyczą przede wszystkim osób mieszkających w Warszawie i okolicach oraz tych, którzy przebywali w niej przez pewien czas. Meldunki odnosiły się do osób kolaborujących z Niemcami lub podejrzewanych o taką współpracę, denuncjujących Polaków, należących do PPR oraz zajmujących się nielegalnym handlem. Ponadto, w kartotece znajduje się kilkadziesiąt kart z nazwiskami i informacjami o osobach zamieszkałych w różnych państwach europejskich, które prawdopodobnie zamierzano wykorzystać w pracy wywiadowczej².

Oprócz materiałów o charakterze wywiadowczym wśród akt Polskiego Państwa Podziemnego przechowywanych w IPN można również znaleźć inne dokumenty powstałe w komórkach organizacyjnych Komendy Głównej AK. Należą więc do nich akta wytworzone w Oddziale I (Organizacyjnym), Oddziale III (Operacyjno-Szkoleniowym), Oddziale IV (Kwatermistrzowskim), Oddziale V (Dowodzenia i Łączności), Wydziale VK (Łączności Konspiracyjnej), Oddziale VI (Biurze Informacji i Propagandy), Oddziale VII (Biurze Finansów i Kontroli), Kierownictwie Dywersji, a także w Szefostwie Komunikacji Wojskowej i biurach Szefostwa Biur Wojskowych.

Spośród akt powstałych w wyżej wymienionych oddziałach jednymi z bardziej interesujących są dokumenty Kedywu oraz Biura Informacji i Propagandy. Wiele z nich, wytworzonych w Kierownictwie Dywersji, m.in. akta o sygnaturach: IPN BU 1558/96/CD, IPN BU 1558/109/CD, IPN BU 1558/110/CD, IPN BU 1558/202/CD, IPN BU 1558/202/CD – to materiały szkoleniowe, a więc programy szkoleń bojowych, zasady organizowania i przeprowadzania akcji dywersyjnych, zadania dowódcy pododdziału, przepisy dotyczące musztry i marszu. W ramach zajęć szkoleniowych uczono również, jak wykorzystywać bakterie chorobotwórcze w walce dywersyjnej. We wspomnianych materiałach znajdują się ponadto wytyczne dotyczące prowadzenia działalności polityczno-wychowawczej oraz kształtowania właściwych postaw moralnych wśród żołnierzy AK. Inne dokumenty można znaleźć w archiwaliach o sygnaturach: IPN BU 1558/118/CD, IPN BU 1558/95/CD oraz IPN BU 1558/124/CD. W pierwszej z wymienionych są relacje żołnierzy Batalionu „Zośka”, które przybliżają historię jego powstania i działalności, w drugiej – materiały Oddziału IV (Kwatermistrzowskiego), natomiast w trzeciej – informacje o odbiciu więźniów przewożonych z al. Szucha na Pawiak. Do ciekawszych akt Oddziału IV należą m.in.: instrukcja dotycząca prowadzenia ewidencji personalnej w okręgu, sprawozdania z przeprowadzonych akcji dywersyjnych oraz wykaz osób kolaborujących z Niemcami.

Wśród dokumentów Biura Informacji i Propagandy na uwagę zasługują raporty – zawarte w materiałach oznaczonych sygnaturą IPN BU 1558/87/CD – o nastrojach ludności, jej stosunku do PPR, ZSRR, aktualnej sytuacji politycznej, dowództwa AK

² Informacje na temat kartoteki AK zostały uzyskane dzięki uprzejmości Włodzimierza Lechnio z BUiAD IPN w Warszawie.

kierującego powstaniem, a nawet do oddziałów powstańczych. Szczegółowo opisano w nich obawy ludności obserwującej przebieg walk w mieście i liczącej się z możliwością klęski, jej reakcje na informacje propagandowe rozpowszechniane przez obce media, a także na politykę władz bezpieczeństwa w tym okresie. Wytyczne do pracy w drukarni oraz charakterystykę i zadania służby informacyjnej można natomiast znaleźć w aktach o sygn. IPN BU 1558/88/CD.

Oprócz wymienionych dokumentów interesującymi źródłami historycznymi, pozwalającymi odtworzyć funkcjonowanie niektórych komórek organizacyjnych KG AK, są materiały oznaczone sygnaturami IPN BU 1558/79/CD i IPN BU 1558/125/CD. Pierwsze zostały wytworzone w Oddziale V i zawierają charakterystykę zadań, organizację pracy oraz obsadę personalną Wydziału VK. Patriotyzm zatrudnionych tam osób oraz ich poświęcenie dla służby ukazuje anonimowy wiersz spisany na maszynie, który również można znaleźć w dokumentacji pod sygnaturą IPN BU 1558/79/CD. Jego autor w następujący sposób scharakteryzował członków Polskiego Państwa Podziemnego:

„Jesteśmy wszędzie, niewidzialni, cisi,
szaleństwem zuchwali i bezczelnie cisi,
w godzinach próby. Bojownicy – mnisi.
Tej co nie zginęła! My – ludzie podziemi!”³.

Druga z wymienionych teczek zawiera zakres zadań oraz schemat organizacyjny Szefostwa Komunikacji Wojskowej. Ponadto można w niej znaleźć obsadę personalną tej komórki, charakterystykę organizacji telekomunikacji kolejowej w poszczególnych okręgach, zarządzenie dotyczące specjalnej ochrony urządzeń i sprzętu teletechnicznego, charakterystykę aktualnego stanu telekomunikacji kolejowej w kraju, wskazówki używania aparatów telefonicznych, wykaz central telefonicznych na terenie GG, raporty komunikacyjne, raporty okresowe i sprawozdania zawierające m.in. wykazy transportów wojskowych, spisy ilości parowozów znajdujących się w warsztatach naprawczych oraz instrukcje dla wywiadu komunikacyjnego. We wspomnianych materiałach, obok podstawowych zadań, wymieniono również szczegółowe wytyczne dotyczące działalności wywiadowczej w rodzajach służb związanych z komunikacją (służby ruchu, służby drogowej, służby mechanicznej oraz służby zasobowej).

Przechowywane w Instytucie Pamięci Narodowej akta związane z Polskim Państwem Podziemnym zawierają także inne niż dotąd opisane rodzaje dokumentów. W materiałach oznaczonych sygnaturami: IPN BU 1558/138/CD, IPN BU 1558/140/CD i IPN BU 1558/6/CD znajdują się wnioski awansowe żołnierzy AK z lat 1943–1945 oraz rozkazy, meldunki, wykazy stanów i poniesionych strat jednostek AK Okręgu Warszawskiego, a także rozkazy komendanta głównego AK gen. Komorowskiego „Bora”, komendanta Okręgu Warszawskiego gen. Chruściela „Montera” i gen. Okulickiego „Niedźwiadka”.

Obok zarządzeń, rozkazów i meldunków wartościowymi i ciekawymi dokumentami są również pamiętniki, wspomnienia oraz relacje osób, które były członkami AK lub naczynymi świadkami wydarzeń lat 1940–1945 w Polsce. Na przykład w tezcze IPN BU 1558/180/CD znajduje się pamiętnik Anny Rószkiewicz-Litwinowicz – łączniczki

³ AIPN, 1558/79, „Na rozstanie z załogą”, k. 13.

dwóch kolejnych szefów kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego, natomiast w materiałach o sygnaturach IPN BU 1558/152/CD i IPN BU 1558/159/CD – wspomnienia z okresu powstania warszawskiego.

Uzupełnieniem omówionych wyżej materiałów wytworzonych w Komendzie Głównej i Komendzie Okręgu Warszawa są dokumenty pochodzące z okręgów AK: Kraków, Lublin, Białystok i Wilno. Ich charakter jest bardzo zróżnicowany – można wśród nich znaleźć m.in. wnioski awansowe, rozkazy dzienne, materiały szkoleniowe, dokumenty finansowe, wytyczne dla komórek BiP i przesłuchania osób podejrzanych o współpracę z Niemcami.

Spośród źródeł dotyczących Okręgu Krakowskiego na uwagę zasługuje dokumentacja oznaczona sygnaturą IPN BU 1558/513/CD, zawierająca m.in. meldunki sytuacyjne z 1945 r. Z archiwaliów pochodzących z Okręgu Białostockiego należy natomiast wymienić: IPN BU 1558/554/CD, IPN BU 1558/570/CD, IPN BU 1558/555/CD, IPN BU 1558/552/CD oraz IPN BU 1558/550/CD. W pierwszej z wymienionych j.a. można znaleźć meldunki sytuacyjne z lat 1944–1945 oraz omówienie polityki władz radzieckich wobec polskiej ludności cywilnej, w drugiej – protokoły egzaminacyjne z kursów podoficerskich organizowanych dla żołnierzy AK w latach 1943–1944 i rozliczenia finansowe związane z zakupem broni i sprzętu wojskowego, w trzeciej – meldunki dotyczące sytuacji polityczno-wojskowej na terenach zajętych przez Armię Czerwoną i wytyczne dla działających tam dowódców AK, w czwartej – rozkazy i zarządzenia komendanta okręgu, wytyczne uzupełniające do planu akcji „Burza” oraz zadania WSK, natomiast w ostatniej – rozkazy i zarządzenia Biura Informacji i Propagandy dotyczące zwalczania organizacji komunistycznych.

Na terenach wschodnich, przyłączonych do ZSRR, znajdował się Okręg Wilno i Obszar Lwów. Archiwalia dotyczące pierwszego z wymienionych – można znaleźć w aktach o sygnaturze IPN BU 1558/624/CD. Są wśród nich m.in. meldunki wywiadowcze o rozmieszczeniu oddziałów partyzantki radzieckiej i napisany odręcznie rozkaz dowódcy Inspektoratu „C” skierowany do dowódcy zgrupowania 27. pułku ułanów AK. W jednostkach o sygnaturach IPN BU 1558/600/CD i IPN BU 1558/602/CD znajdują się natomiast dokumenty Obszaru Lwowskiego AK dotyczące stosunków polsko-węgierskich i polsko-ukraińskich oraz materiały charakteryzujące relacje między Kościołem katolickim i Kościołem prawosławnym na tych terenach.

Dokumenty wytworzone w Komendzie Głównej AK lub jej komórkach terenowych można też znaleźć wśród akt zinwentaryzowanych na spisach 1836, 1785 i 380, a także w kopiach materiałów pozyskanych ze Studium Polski Podziemnej w Londynie, oznaczonych sygnaturami: IPN BU 1804/14, IPN BU 1804/15, IPN BU 1804/22 i IPN BU 1804/28. Są to: rozkazy, instrukcje i wytyczne dowódców komórek organizacyjnych KG AK oraz jej organów terenowych, schemat organizacyjny Komendy Głównej, jej depesze z okresu powstania warszawskiego, materiały dotyczące współpracy Rządu RP na Uchodźstwie z ruchem konspiracyjnym w kraju, odezwy i ulotki organizacji podziemnych z lat 1945–1946, raporty z lat 1942–1943, wnioski odznaczeniowe i awansowe żołnierzy AK, meldunki dowódców plutonów Okręgu Warszawa, ewidencja poszczególnych jednostek AK, raporty o stosunkach między partiami politycznymi w kraju, meldunki na temat fabryk niemieckich i działalności gestapo, biuletyny i czasopisma AK, korespondencja związana z weryfikacją stopni i odznaczeń, sprawozdania sytuacyjne opracowane na podstawie prasy podziemnej, materiały ukazujące położenie Żydów w GG oraz wspomnienia członków AK.

Archiwalia wytworzone przez organy bezpieczeństwa państwa

Akta wytworzone przez organy bezpieczeństwa państwa mają zupełnie odmienny charakter od tych, które powstały w KG AK, gdyż jedną z przyczyn ich powstawania były represje stosowane wobec członków PPP. Zgodnie z wytycznymi władz komunistycznych wszystkich tych, którzy wcześniej popierali rząd RP w Londynie, uznawano za „wrogów” Polski Ludowej. Najczęściej byli oni więc oskarżani o przestępstwa polityczne, do których zaliczano zarówno współpracę z okupantem czy zbrodnie wojenne, jak i przynależność do organizacji konspiracyjnych, nielegalne posiadanie broni lub prowadzenie antykomunistycznej działalności propagandowej⁴. Ogółem, w latach 1944–1948 aresztowano ok. 150 000 osób, w tym 35 000 oskarżono o współpracę z okupantem oraz zbrodnie wojenne, a pozostałym zarzucono opozycję wobec nowych władz. Najwięcej jednak, bo aż 100 000 osób, represjonowano w latach 1945–1946, a ponad połowa z nich była sądzona za przynależność do organizacji konspiracyjnych⁵.

Zgodnie z Instrukcją nr 03/55 o zasadach prowadzenia rozpracowania agenturalnego i ewidencji operacyjnej w organach bezpieczeństwa publicznego w PRL wszyscy byli żołnierze AK podlegali rozpracowaniu agenturalnemu „niezależnie od posiadania danych o ich aktualnej wrogiej działalności”⁶. Zakładano im najczęściej sprawy agenturalne na osoby⁷, sprawy agenturalne grupowe⁸ lub sprawy agenturalno-śledcze⁹. Z biegiem lat nazwy prowadzonych spraw operacyjnych zostały zmienione. W instrukcji nr 03/60 wymieniano już SOR (sprawa operacyjnego rozpracowania)¹⁰, SOS (sprawa operacyjnego sprawdzenia)¹¹, SOO (sprawa obserwacji operacyjnej)¹² oraz SO (sprawa obiektowa)¹³.

⁴ W 1947 r. wydano nawet specjalną instrukcję w sprawie stosowania przepisów dotyczących propagandy, gdzie stwierdzono, że „reakcyjna propaganda, wymierzona przeciwko urządzeniom i organom demokracji polskiej; przeciwko całości Rzeczypospolitej i soюзom międzynarodowym Polski, na których opiera się niepodległość naszego państwa, stanowi zamach na te same dobra, które są chronione w art. 85 i 86 KKWP”. *Ibidem*, k. 14.

⁵ A. Werblan, *Stalinizm w Polsce*, Warszawa 1991, s. 14.

⁶ *Instrukcje o pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa (1945–1989)*, oprac. T. Ruzikowski, Warszawa 2004, s. 48.

⁷ Sprawa agenturalna na osobę – była zakładana na podstawie materiałów operacyjnych przeciwko osobie nieakceptującej powojennych władz w Polsce, prowadzącej lub podejrzanej o prowadzenie zorganizowanej przestępczej działalności. *Ibidem*, s. 49.

⁸ Sprawa agenturalna grupowa – była zakładana na podstawie materiałów operacyjnych przeciwko grupie osób nieakceptujących powojennych władz w Polsce, prowadzących lub podejrzanych o prowadzenie zorganizowanej przestępczej działalności. *Ibidem*.

⁹ Sprawa agenturalno-śledcza – była zakładana w wyniku dokonania określonych aktów terroru, dywersji, kolportażu antypaństwowych ulotek, czy w związku z zaginięciem dokumentów stanowiących tajemnicę państwową. Sprawcy tych aktów nie musieli być rozpoznani. *Ibidem*.

¹⁰ Sprawa operacyjnego rozpracowania – zakładano ją przeciwko osobie lub grupie osób, które prowadziły działalność antypaństwową. Jej celem było pełne rozpoznanie oraz udokumentowanie tej działalności. *Ibidem*, s. 12.

¹¹ Sprawa operacyjnego sprawdzenia – zakładano ją w celu weryfikacji informacji i materiałów wstępnych uzyskanych przez SB. *Ibidem*.

¹² Sprawa obserwacji operacyjnej – zakładano ją przeciwko osobie lub grupie osób w celu rozpoznania i ujawnienia ich wrogiej działalności, a następnie do przeciwdziałania jej różnymi środkami. *Ibidem*.

¹³ Sprawa obiektowa – zakładano ją w celu rozpracowania instytucji, które „cechowała wrogość do Polski Ludowej”. *Ibidem*.

Akta spraw operacyjnych zakładanych przeciwko pojedynczym członkom AK stanowią znaczną część dokumentów wytworzonych przez organy bezpieczeństwa państwa. W BUiAD IPN w Warszawie znajdują się aż 744 teczki zawierające tego rodzaju materiały. Najczęściej są to sprawy operacyjnego rozpracowania i obserwacji operacyjnej. Pochodzą one z lat 1945–1970, a można je odnaleźć wśród materiałów przejętych na podstawie spisu IPN BU 0423. Teczki zawierają różne dokumenty, spośród których do najczęściej spotykanych należą: postanowienie o wszczęciu sprawy; życiorys osoby podejrzanej; krótka notatka dotycząca jej działalności zarówno przed, jak i w czasie wojny lub nazwa komórki AK, w której służyła; doniesienia, meldunki i sprawozdania na temat jej aktualnej działalności; wykazy imion i nazwisk osób, z którymi utrzymywała kontakty, lub schemat kontaktów; informacje na temat osoby podejrzanej uzyskane podczas przesłuchań innych członków AK (często załączano protokoły przesłuchań świadków); arkusz informacyjny, tzw. *dossier*, na podejrzanych o przestępstwa przeciwko państwu, w którym odnotowywano dane osobowe; rysopis; zakres prowadzonej dotąd działalności lub ankieta personalna; arkusz kronikarski, który zawierał informacje o działalności osoby podejrzanej; wykaz osób wymienionych w aktach sprawy oraz postanowienia końcowe¹⁴.

W przypadkach, gdy nie znaleziono dowodów, że podejrzany prowadził działalność szkodzącą interesom państwa polskiego, sprawę umarzono, a teczkę z jego dokumentami przekazywano do archiwum. Dane personalne byłych członków AK lub innych organizacji podziemnych, nawet jeśli nie udowodniono im winy, były jednak umieszczane w kartotekach operacyjnych i w każdej chwili mogły być wykorzystane przez organy bezpieczeństwa państwa. Spośród jednostek zawierających tego rodzaju sprawy na uwagę zasługują m.in. akta o sygnaturach IPN BU 0423/1389 i IPN BU 0423/1346. Pierwsza z wymienionych spraw dotyczyła członkini NSZ, która zajmowała się w okresie okupacji działalnością wywiadowczą, a potem propagandową. Po wojnie jednak ujawniła się i zrezygnowała z dotychczasowej działalności, a więc pomimo iż – jak stwierdzono w postanowieniu o zaniechaniu rozpracowania – zebrane na jej temat materiały posiadały „pewną wartość operacyjną, co w przyszłości może zostać wykorzystane”¹⁵, sprawa została przekazana do archiwum. Druga ze wspomnianych spraw dotyczyła łączniczki służącej w Batalionie „Parasol”, która – jak stwierdzono na podstawie zgromadzonych materiałów – „po wyjściu za mąż przerwała kontakty z b. czł[onkami] «Parasola», które ograniczają się do sporadycznych przypadkowych spotkań”¹⁶. Była więc ona nieprzydatna dla organów bezpieczeństwa i jej akta również przekazano do archiwum.

Zdarzały się jednak przypadki, że w trakcie prowadzenia rozpracowania zgromadzone dowody świadczące o tym, że podejrzany nadal prowadzi działalność antypaństwową. Dokumenty dotyczące takich osób można znaleźć w teczkach o sygnaturach IPN BU 0423/1336 oraz IPN BU 0423/1414. Najwięcej materiałów zebrano do pierwszej z wymienionych spraw, dotyczącej członkini Batalionu „Zośka”, która w czasie okupacji pełniła funkcję łączniczki dowódcy 2. kompanii Andrzeja Romockiego „Morro”. Po wojnie kontynuowała swoją działalność konspiracyjną, co potwierdzały wszystkie

¹⁴ AIPN, 0423/3792, Materiały dotyczące sprawy operacyjnej Marii Płoskiej, k. 1–116.

¹⁵ AIPN, 0423/1389, Materiały dotyczące sprawy operacyjnej Marii Zofii Chomentowskiej, k. 43.

¹⁶ AIPN, 0423/1336, Materiały dotyczące sprawy operacyjnej Haliny Barbary Kalinowskiej, k. 48.

zgrupowane przez organy bezpieczeństwa materiały. Na ich podstawie zamierzano pozyskać ją w charakterze tajnego współpracownika.

W ten sam sposób zamierzano również wykorzystać inną byłą łączniczkę Oddziału II ZWZ, aresztowaną przez gestapo, a następnie wywiezioną do Ravensbrück, która po powrocie z obozu utrzymywała kontakty z AK Okręgu Warszawskiego. Planów tych nie udało się jednak zrealizować, gdyż wspomniana łączniczka wyszła za mąż za członka PZPR i zerwała wszystkie dotychczasowe znajomości¹⁷.

Warto przy tym zaznaczyć, że wielu byłych żołnierzy AK, którzy kontynuowali działalność niepodległościową po wojnie, nie zgadzało się na współpracę z organami bezpieczeństwa. W takich sytuacjach byli oni aresztowani, a dotyczące ich materiały trafiały do organów śledczych lub bezpośrednio do sądu.

Akta z procesów sądowych akowców również można znaleźć w zasobie IPN. Do najbardziej interesujących należą protokoły przesłuchań ważniejszych dowódców, a więc m.in. protokół przesłuchania płk. Jana Mazurkiewicza „Radosława” (IPN BU 0330/217), protokół przesłuchania płk. Franciszka Niepokólczyckiego na temat „Radosława” (IPN BU 0259/166/8), protokoły przesłuchań płk. dypl. Kazimierza Pluty-Czachowskiego „Kuczaby” (IPN BU 0330/217–122), protokół przesłuchania płk. dypl. Jana Rzepeckiego „Prezesa” (IPN BU 0259/106) i protokół przesłuchania płk. Józefa Szostaka „Filipa” (IPN BU 0330/122).

Wśród materiałów sądowych, oprócz protokołów przesłuchań dowódców AK, można także znaleźć zeznania oficerów niemieckich, którzy pełnili eksponowane funkcje w GG. Należą do nich m.in.: protokół przesłuchania dowódcy SS i policji w dystrykcie warszawskim gen. Paula Ottona Geibla (IPN 1100) oraz pismo zawierające wyjaśnienia do aktu oskarżenia ww. (IPN SW MW 890)¹⁸.

Obok akt dotyczących konkretnych żołnierzy AK wśród dokumentów wytworzonych przez organy bezpieczeństwa państwa występują również sprawy grupowe. Najwięcej z nich pochodzi z lat 1944–1952 i dotyczy organizacji konspiracyjnych oraz grup partyzanckich, do których należeli byli członkowie AK. W skład tego rodzaju teczek wchodziły najczęściej: raport o wszczęciu rozpracowania; charakterystyka osób podejrzanych, z uwzględnieniem ich działalności przed, w czasie oraz po wojnie; raporty, w których szczegółowo omawiano sposób prowadzenia i przebieg rozpracowania; informacje dotyczące działań agentów oraz ich meldunki; wykazy zadań operacyjnych przydzielanych agentom; postanowienia końcowe, czyli decyzja o przekazaniu sprawy do sądu lub o jej umorzeniu¹⁹.

Teczki dotyczące spraw grupowych mogą również zawierać inne dokumenty związane z organizacją i funkcjonowaniem grup partyzanckich czy organizacji poakowskich,

¹⁷ AIPN, 0423/1414, Materiały dotyczące sprawy operacyjnej Olgi Nider, k. 64–65.

¹⁸ Wszystkie wymienione akta sądowe, a także inne wartościowe dokumenty zostały opublikowane w obszernym opracowaniu źródłowym *Powstanie warszawskie 1944 w dokumentach z archiwów służb specjalnych*, które ukazało się w 2007 r. W pracy tej zostało również zamieszczonych wiele interesujących zdjęć, pochodzących z archiwum IPN, przedstawiających żołnierzy AK walczących w powstaniu, zniszczenia w Warszawie, a także wyższych oficerów niemieckich sprawujących w tym okresie funkcje dowódcze.

¹⁹ AIPN, 0255/294, Materiały zawarte w teście dotyczącej rozpracowania kontrolno-obiektowego krypt. „Rzeka”, k. 1–82.

m.in. wykazy i ankiety personalne członków. W wielu przypadkach takie teczki były opisywane imieniem i nazwiskiem dowódcy konkretnej grupy lub jego pseudonimem, np.: „Wierzbicki Jerzy i inni” (IPN BU 0192/772) lub „Damięcki Bogdan + inni” (IPN BU 0192/243). Zdarzało się, że opatrywano je kryptonimem danego rozpracowania lub grupy, np.: „Rozpracowanie kryptonim «Monopol»” (IPN BU 0255/63) lub „Rozpracowanie organizacji AK pow. sierpeckiego kryptonim «Rzeka»” (IPN BU 0255/64). Materiały te, a także wiele innych o podobnym charakterze można odszukać wśród akt zinwentaryzowanych na spisie IPN BU 0255.

W teczce oznaczonej sygnaturą IPN BU 0255/294 znajdują się dokumenty związane z rozpracowaniem o kryptonimie „Rzeka”. Dotyczą one byłych członków AK z Okręgu Warszawskiego. Można więc wśród nich znaleźć szczegółową charakterystykę środowiska poakowskiego oraz materiały, w których omówiono struktury, organizację i obsadę personalną AK w tym rejonie w okresie okupacji. Wiele jest również informacji na temat agentury pozyskanej do rozpracowania tego środowiska, przydzielanych jej zadań oraz ich realizacji. Ostatecznie, sprawa została zakończona w 1955 r., a związane z nią dokumenty przekazano do archiwum.

Należy podkreślić, że obok akt operacyjnych wśród materiałów organów bezpieczeństwa państwa znajdują się także teksty szkoleniowe, gdzie charakteryzowano zarówno organizację AK, jak i jej poszczególnych członków. Na podstawie dokumentów wytworzonych w KG AK, meldunków i raportów wywiadowczych oraz zeznań członków AK przygotowywano broszury, opracowania i charakterystyki dotyczące tej tematyki, a następnie wykorzystywano je w trakcie szkoleń dla funkcjonariuszy bezpieki. Spośród tych materiałów można wymienić następujące tytuły: „Walka AK i Delegatury Rządu z ruchem lewicowym 1939–1945” (IPN BU 0644/394, IPN BU 0644/395), „Sylwetki akowców” (IPN Rz 105/34, IPN Rz 105/35, IPN Rz 105/36), „Charakterystyki organizacji niepodległościowych” (IPN Bi 033/71), „Organizacja AK” (IPN BU 0188/60, IPN BU 0188/85), „Armia Krajowa” (IPN BU 0189/88).

Najbardziej liczne wśród tego rodzaju materiałów są jednak charakterystyki. Dotyczą one zazwyczaj bardzo różnorodnej tematyki, gdyż można wśród nich znaleźć zarówno charakterystyki młodzieży akowskiej, Batalionów Szkolnych, Ruchu Oporu Armii Krajowej – ROAK, dowódców AK, Polskiego Państwa Podziemnego, grup partyzanckich lub określonych rejonów kraju, gdzie – jak podejrzewano – były liczniejsze skupiska byłych członków AK. Większość z nich została wytworzona w latach 1946–1952.

Charakterystyki oddziałów partyzanckich czy rejonów ich operowania zawierają omówienie działalności grupy lub specyfiki danego terenu, wykaz zamieszkujących tam byłych żołnierzy AK oraz ich ankiety personalne. Najwięcej takich charakterystyk można znaleźć m.in. wśród akt na spisach: IPN BU: 0172, 0173, 0174, 0175, 0176, 0177, 0179, 0180, 0181, 0182, 0183, 0184, 0185, 0186, 0187, 0188 i 0189.

Charakterystyki, podobnie jak inne materiały szkoleniowe, znacznie rozszerzały wiedzę funkcjonariuszy bezpieki na temat AK, co niewątpliwie ułatwiało im rozpracowywanie jej członków.

Dokumenty dotyczące Polskiego Państwa Podziemnego wytworzone przez organy bezpieczeństwa znajdują się nie tylko w BUiAD IPN w Warszawie, lecz także w oddziałach terenowych Instytutu. Charakter materiałów przechowywanych w oddziałach jest taki sam jak tych, które zgromadzono w stolicy. Można więc wśród nich wymienić:

wytyczne i zarządzenia organizacyjne, meldunki i rozkazy dowódców jednostek AK, dokumenty finansowe, prasę konspiracyjną, ogłoszenia i ulotki, sprawozdania z działalności komórek AK w poszczególnych okręgach, a także materiały operacyjne i akta sądowe dotyczące byłych członków AK oraz charakterystyki środowisk i organizacji poakowskich.

Do najciekawszych archiwaliów przechowywanych w Oddziałowym Biurze Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów IPN w Białymstoku należą m.in. charakterystyki poszczególnych obwodów AK w tym okręgu, wyroki sądowe, protokoły przesłuchań świadków oraz kwestionariusze osobowe członków organizacji niepodległościowych, które można znaleźć wśród materiałów przekazanych spisami IPN Bi 033 i IPN Bi 019. Większość dokumentów przechowywanych w Delegaturze IPN w Olsztynie stanowią natomiast akta sądowe dotyczące byłych akowców, które zostały zinwentaryzowane na spisie IPN OI 18.

Wśród materiałów zgromadzonych w zasobie OBUiAD IPN w Gdańsku na uwagę zasługują oświadczenia z ujawnień żołnierzy AK (spis IPN Gd 0027), a także opracowania resortowe: „Walka Armii Krajowej oraz Delegatury Rządu z ruchem lewicowym 1939–1944” (IPN Gd 0046/433/1, IPN Gd 0046/433/2, IPN Gd 0046/433/16, IPN Gd 0046/433/17, IPN Gd 0087/7/1, IPN Gd 0087/7/2) oraz „Informator o nielegalnych antypaństwowych organizacjach i bandach zbrojnych działających w Polsce Ludowej w latach 1944–1956” (IPN Gd 0046/433/3). Materiały, w których omówiono walkę AK i Delegatury Rządu z ruchem komunistycznym, a także organizację i działalność AK, AL i BCh w latach 1939–1945, można również znaleźć w zbiorach Delegatury w Kielcach, wśród archiwaliów zinwentaryzowanych na spisie IPN Ki 018.

Na interesujące dokumenty można również natrafić w zbiorach oddziałów IPN w Rzeszowie i Wrocławiu. W pierwszym z wymienionych znajdują się schematy organizacyjne oraz wykaz działań zbrojnych AK na Rzeszowszczyźnie (IPN Rz 133/3), sylwetki akowców (IPN Rz 105/35–36), a także pieśni i wiersze z okresu wojny (IPN Rz 105/16). Do cenniejszych materiałów w zasobie drugiego z oddziałów należą natomiast m.in. fotografie, publikacje, relacje i opracowania dotyczące AK na Wileńszczyźnie (IPN Wr 221/125–139, IPN Wr 363/26–32).

W pozostałych oddziałach i delegaturach Instytutu – w Krakowie, Katowicach, Lublinie, Poznaniu, Radomiu, Łodzi, Bydgoszczy i Szczecinie – najwięcej zgromadzono akt operacyjnych. Należą do nich m.in. różnego rodzaju akta spraw agenturalnych i akta spraw sądowych dotyczących byłych członków PPP, charakterystyki organizacji poakowskich, a także arkusze ewidencyjne i kwestionariusze osobowe byłych żołnierzy AK i BCh.

Spośród wszystkich akt przechowywanych w IPN najcenniejsze znajdują się w Warszawie. Należą do nich przede wszystkim instrukcje, rozkazy i zarządzenia wydawane przez Komendę Główną AK. Na ich podstawie można odtworzyć zarówno struktury organizacyjne Polskiego Państwa Podziemnego, jak i prowadzone przez nie centralne działania operacyjne przeciw okupantom. Znacznie mniej tego rodzaju materiałów jest natomiast przechowywanych w oddziałach, gdyż najczęściej są tam tylko dokumenty dotyczące danego okręgu.

To samo dotyczy materiałów wytworzonych przez organy bezpieczeństwa państwa. Najbardziej interesujące z nich znajdują się w Biurze Udostępniania i Archiwizacji

Dokumentów. Są tutaj bowiem instrukcje i zarządzenia wydawane przez MBP (potem MSW), GZI WP i Oddział II Sztabu Generalnego WP (potem Zarząd II Sztabu Generalnego WP), które ukazują zasięg represji stosowanych wobec członków PPP w skali całego kraju. Należy również podkreślić, że to właśnie w stolicy, a nie gdzie indziej toczyły się procesy wyższych dowódców AK. Tak więc związane z nimi akta procesowe, stanowiące cenne źródło historyczne, trafiły do centrali. W oddziałach natomiast są wprowadzone przechowywane dokumenty operacyjne ukazujące sposoby represjonowania przedstawicieli podziemia poakowskiego, ale dotyczą one najczęściej tylko określonego obszaru.

Archiwalia różnej proveniencji zgromadzone w Instytucie Pamięci Narodowej wzajemnie się uzupełniają, dzięki czemu na ich podstawie można nie tylko odtworzyć struktury organizacyjne i różne aspekty działalności Polskiego Państwa Podziemnego w latach 1939–1945, lecz także politykę organów bezpieczeństwa państwa wobec podziemia poakowskiego prowadzoną po zakończeniu wojny. Na podstawie akt operacyjnych oprócz określenia form i zasięgu represji stosowanych wobec byłych żołnierzy Armii Krajowej można również scharakteryzować działalność niepodległościową w latach 1945–1956.